

ІНАКША ВІЗАНТІЯ

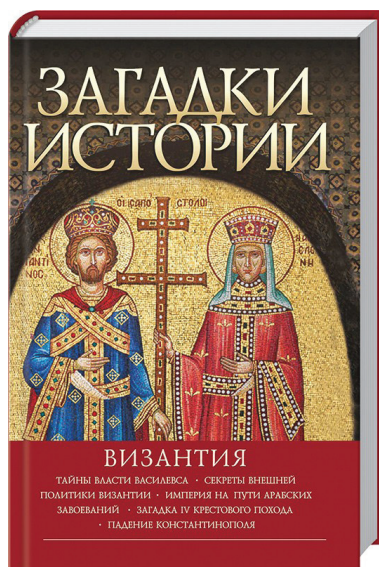
Рец. на кн.:

Домановский А. Н. Загадки истории. Византия. –
Харьков: Фолио, 2016. – 379 с. – (Загадки истории)

Які асоціації у пересічного українця викликає Візантія? Для когось це самотній острівець культури і цивілізації в морі середньовічного варварства. Інші асоціюють Візантію з підступними змовами, зрадами і перманентними переворотами. Сьогодні історія Візантії викликає зацікавлення не лише в академічному середовищі, але й у широкій громадськості, проте для переважної більшості українців Візантія залишається загадкою, яку на сторінках своєї книги намагається розгадати Андрій Домановський. Можна сказати, що ця книга з'явилася завдяки Елліно-візантійському лекторію, що діє з 2012 р. на базі кафедри історії стародавнього світу та середніх віків Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна і Свято-Пантелеймонівського храму м. Харків, оскільки кілька її розділів було під-

готовлено автором за матеріалами прочитаних тут лекцій [див.: 1–3].

В історичній науці часто можна зустріти твердження, що Візантія тяжіла до тоталітаризму, проте не зуміла його досягти через технічну обмеженість середньовічної епохи. Варто зазначити, що риси радянської тоталітарної системи у Візантії вбачали такі видатні вчені, як Арон Гуревич (1924–2006) і Олександр Каждан (1922–1997), а також Ігор Шевченко (1922–2009). У першому розділі книги «Мрачний цвет пурпура: загадки безвластия всевластного правителя» А. Домановський робить спробу визначити, настільки це твердження відповідає історичним реаліям. У про-

цесі дослідження феномену імператорської влади науковець дійшов висновку, що реальні права імператора та можливість їхньої реалізації на практиці певною мірою були обмежені і скореговані. Безсумнівно, василевс вважався центральною фігурою держави та символом імперії. Для ромеїв імператор був не тільки намісником Бога на землі, верховним суддею та законодавцем, але й живим утіленням закону. При цьому А. Домановський наголошує, що, незважаючи на сакральний характер імператорської влади у Візантії, вкрай важко уявити настільки нестійку монархію, як візантійська, оскільки половина візантійських імператорів була позбавлена влади силою. В середньому імператори змінювалися раз на 12–13 років. Крім того, з усіх імператорів, які займали візантійський трон з 323 по 1453 рр. лише 37 померли власною смертю. Така ситуація, як вважає А. Домановський, склалася через те, що для візантійців священною була не особа василевса, а його посада. Зокрема, якщо василевс не піклувався про благоустрій держави та її населення, народ мав право на повстання і повалення влади.

Якщо Радянська система використовувала ідеологію для збільшення впливу державного апарату на суспільство, то у Візантії ідеологія, що прийняла форму християнства, накладала на імператора певні обмеження. Кожного дня василевс був змушений брати участь у великій кількості церемоній, котрі він не мав можливості відмінити, оскільки перебував у полоні давніх традицій, що обмежували його свободу придворним етикетом. Проте найбільші обмеження на владу імператора, як вважає учений, накладав роздутий бюрократичний апарат. Візантійські чиновники у своїй корпоративній єдності мали можливість успішно протидіяти волі василевса, оскільки документ, підписаний імператором, мав, аби втілитися, пройти кілька інстанцій, що дозволяло чиновникам гальмувати реалізацію санкціонованих імператорською владою реформ. Бюрократичний апарат, діяльність якого у теорії мала забезпечувати досягнення благоустрою імперії, на практиці перетворився на центр корупції, оскільки його представники скеровували свою енергію на реалізацію власних меркантильних інтересів.

Другий розділ книги розкриває особливості візантійської дипломатії. Учений наголошує, що Візантія, на відміну від інших середньовічних країн, мала інтереси навіть у віддалених куточках тогочасного відомого світу, що робило її в геополітичному плані гравцем світового рівня. У зовнішній політиці Візантії поєдналися дві ідеї: доктрина унікальності обраної богом імперії і глибокий реалізм, що базувався на розумінні дійсно наявних у держави ресурсів, котрих нерідко ледь вистачало у боротьбі за виживання з агресивно налаштованими сусідами. Розглядаючи дипломатичну практику Імперії ромеїв та міжнародні угоди, укладені нею з іноземцями,

А. Домановський дійшов висновку, що візантійці для того, щоб підкреслити винятковість свого положення, тривалий час не укладали з іноземцями рівноправних договорів, а наділяли їх певними правами, привілеями, титулами чи символами влади. Траплялося так, що візантійці після підписання договору задавалися питанням, як будуть цей договір порушувати, якщо виникне така потреба. Історик справедливо зазначає, що арсенал візантійської дипломатії був багатим та різноманітним і якісно збагатив сучасну дипломатію в прикладному аспекті.

Третій розділ книги присвячено драматичним подіям, що трапилися на константинопольському іподромі під час правління імператора Юстиніана I Великого (527–565) й увійшли в історію як повстання «Ніка». Для цього розділу характерна глибока деталізація. Крім того, у ньому відчутна паралель з подіями Майдану 2013–2014 рр., адже, як і у подіях сучасної української історії, активну роль під час повстання «Ніка» відіграли спортивні вболівальники.

Наступний розділ «Візантійський покров Європи: імперія на пути арабських завоювань в VII–VIII вв.» знайомить читача з протистоянням Візантії ісламській експансії. У ньому дослідник проаналізував особливості бойових дій та визначив політичні причини, що призвели до втрати візантійцями східних провінцій. Значну увагу дослідник приділив формуванню воєнно-адміністративної фемної системи. А. Домановський стверджує, що фемна система виявилася вкрай ефективною, оскільки перекладала військові витрати на місцеве населення. Іншою перевагою фемного війська було те, що солдати були територіально прив'язані до рідних земель, що якісно впливало на моральний дух солдат.

Учений високо оцінив внесок у порятунок Візантії від арабів імператора Лева III Ісавра (717–741), який організував оборону Константинополя від військ Масламі і, незважаючи на погрози арабського воєначальника та чисельну перевагу супротивника, зупинив переможну ходу мусульман. 740 року Лев III розбив двадцятитисячну армію арабів в Малій Азії. Можна погодитися з автором, що перемога над мусульманами в середині VIII ст. стала переломною не тільки в історії Візантії, що стримала арабську навалу, але й в історії світу, оскільки Імперія ромеїв врятувала тоді не лише себе, але й західноєвропейські королівства від ісламізації.

Важливе місце у книзі А. Домановського відведено подіям, що увійшли в історію як Четвертий хрестовий похід. Після смерті Мануїла Комніна (1143–1180) Візантія переживала політичну кризу. Деякий час ромеї покладали надії на те, що Андронік I Комнін (1183–1185) стане тим лідером, який поверне імперії втрачений блиск, але василевс дискредитував себе репресіями, а його реформи не знайшли продовження за правління

династії Ангелів (1185–1204), представники якої зосередилися на досягненні особистого благополуччя, нехтуючи потребами імперії. Ситуація набула загрозливого характеру за правління Алексія III (1195–1203). Як вдало відмітив А. Домановський: «Жадібність Алексія III могла зрівнятися тільки з його бездарністю у державних справах». Бюрократичний апарат, що ніколи не вирізнявся сумлінністю та чесністю, остаточно загруз у корупції. Населення імперії, як відмічає історик, реагувало на діяльність Алексія III та його чиновників відповідним чином: ромеї масово втікали від податкового гніту, приймали підданство сусідніх країн, дійшло навіть до збройного зіткнення між противниками імператорської політики та столичною поліцією. Внутрішньополітична дестабілізація у Візантії не залишилася непоміченою у Західній Європі, що призвело до появи претензій на візантійський трон з боку германського імператора Генріха VI (1191–1197). Крім того, власні плани щодо Візантії також мали венеціанці та папство.

Справжнім подарунком для Заходу став син Ісаака II Комніна (1185–1195/ 1203–1204) Алексій IV (1203–1204), який в обмін на допомогу повернути візантійський трон його батькові пообіцяв воїнам хреста щедру винагороду. 23 червня 1203 р. біля стін Константинополя вже стояли війська хрестоносців. 17 липня Алексій III втік зі столиці, прихопивши з собою кошти з державної скарбниці. Ісаак II та Алексій IV завдяки хрестоносцям повернули собі владу, але були не в змозі виконати взяті Алексієм IV зобов'язання, що призвело до конфлікту з хрестоносцями й пограбування столиці Візантії. А. Домановський наголошує, що вандали, які розграбували Рим, і близько не стояли з хрестоносцями за масштабом шкоди, завданої світовій культурній спадщині.

Учений стверджує, що папа Інокентій III (1198–1215), якого вважають одним з ініціаторів Четвертого хрестового походу, дізнавшись про те, що столиця Візантії опинилася в руках хрестоносців, позитивно оцінив перспективу об'єднання під своєю владою західної і східної церков, проте після того, як намісник святого Петра ознайомився зі змістом договору про поділ території Візантії, його позиція зазнала змін, оскільки Рим не отримав від цього тієї вигоди, на яку розраховував. Підводячи підсумок діям хрестоносців, автор стверджує, що Четвертий хрестовий похід, який мав благородну ідею – звільнити Єрусалим від мусульман, закінчився захопленням і розграбуванням найбільшого християнського міста. Це повною мірою продемонструвало реальні мотиви західноєвропейських політичних гравців на Сході.

Заключний розділ книги присвячено героїчній боротьбі ромеїв проти сусідів, переважно турків-османів. Хронологічно він охоплює події

з 1261 по 1453 рік. А. Домановський детально переповідає проблеми, з якими зіткнулися візантійські імператори. Особливу увагу він приділив особистості Іоанна VI Кантакузіна (1347–1354). В історичній науці цього імператора часто звинувачують у тому, що саме він, завдяки перемовинам з турками, стимулював їхнє подальше проникнення на територію Візантії. На думку автора така позиція тільки частково відповідає історичним реаліям, оскільки, як вважає дослідник, на місці Іоанна VI міг бути будь-хто інший, адже турки на той час були грізною силою, яку політичні опоненти обов'язково спробували б використати у боротьбі за владу.

Також не позбавлена інтересу постать Мануїла II Комніна (1391–1425), який здійснив подорож до країн Західної Європи для того, щоб заручитися підтримкою християнських монархів у протистоянні з мусульманами. На жаль, у кінцевому підсумку виправа василевса закінчилася нічим. На думку А. Домановського західні правителі змирилися з неминучим кінцем Візантії і лише чекали зручного моменту, щоб розділити її володіння. Імперія перебувала у небезпеці, адже турецький султан Баязид I (1389–1402) був готовий завдати останнього удару по Константинополю, але порятунок прийшов звідти, звідки його ніхто не чекав. 1402 р. армія Баязида була розбита еміром Самарканда Тимуром (1370–1405), а самого османського султана було захоплено у полон, перебуваючи в якому він за кілька місяців помер.

Неабияку увагу автор приділив Іоанну VIII Палеологу (1425–1448). А. Домановський стверджує, що новий василевс вирізнявся глибоким патріотизмом і взявся за укріплення стін столиці та здійснив поїздку на захід, де було зібрано Ферраро-Флорентійський собор. Розгляд догматичних та обрядових нюансів затягнувся, що зіграло на руку католицьких ієрархам і змусило візантійців піти на поступки й підписати унію. На думку автора, імператор Іоанн VIII не здобув реальної політичної чи військової допомоги від Заходу. 1443 р. король Польщі та Угорщини Владислав III (1434–1444) очолив військо хрестоносців і пішов на турків, але його армія була розбита біля Варни. Ромеї знову залишилися сам на сам з турками. Новий імператор Константин XI (XII) Палеолог Драгаш (1449–1453) розумів, що йому не уникнути битви за Константинополь. А. Домановський стверджує, що передчуття імператора справдилися, коли до василевса дійшла звістка, що турецьким султаном став Мехмед II (1451–1481). Учений наголошує, що новий султан мав деспотичний характер, однак при цьому був талановитим організатором та полководцем з великими амбіціями. Незважаючи на героїчний спротив ромеїв Константинополь пав під ударами турків й був пограбований. Існує легенда, що після взяття столиці Мехмед II заїхав до приміщення храму св. Софії на білому коні та, приголомшений

красою храму, наказав перетворити його на мечеть. Візантія пала і разом з її загибеллю завершилася ціла епоха світової історії.

Нарешті, важливе місце у книзі А. Домановського займає післямова, що висвітлює історію сприйняття Візантії широким загалом та академічною спільнотою.

Використовуючи глибокі знання, досвід, літературні здібності, дослідницьку літературу та першоджерела Андрій Домановський майстерно передав читачеві дух Візантії. На сторінках книги постає інакша Візантія! Вона не виблискує у дорогих латах завойовника; не потопає у морі релігійних диспутів, які часто деструктивно впливали на країну; це не історія експлуатації політичною елітою народних мас. Це історія життя цивілізації, яка боролася за своє виживання. І якщо А. Гуревич, О. Каждан та І. Шевченко бачили у Візантії Радянський Союз, то для А. Домановського Візантія – це своєрідне дзеркало, в якому читач впізнає Україну з її соціальними проблемами і політичними колізіями, та, водночас, із несамовитим бажанням долати перешкоди, незважаючи на будь-які труднощі.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Домановский А. Н.* Миф Византии: Византийская цивилизация в истории, историографии и общественных репрезентациях // «Византийская мозаика»: Сборник публичных лекций Эллино-византийского лектория при Свято-Пантелеимоновском храме / Ред. проф. С. Б. Сорочан; сост. А. Н. Домановский. – Харьков, 2013. – С. 18–64.
2. *Домановский А. Н.* «Ника!»: борьба ранневизантийских партий ипподрома и константинопольское восстание 532 г. // «Византийская мозаика»: Сборник публичных лекций Эллино-византийского лектория при Свято-Пантелеимоновском храме / Ред. проф. С. Б. Сорочан; сост. А. Н. Домановский. – Вып. 3. – Харьков, 2015. – С. 99–110.
3. *Домановский А. Н.* Огненный покров Европы: Византия на пути арабских завоеваний VII–VIII вв. // «Византийская мозаика»: Сборник публичных лекций Эллино-византийского лектория при Свято-Пантелеимоновском храме / Ред. проф. С. Б. Сорочан; сост. А. Н. Домановский. – Вып. 4. – Харьков, 2016. – С. 115–158.

Сергій Мільотін